

► **Het drieduizend jaar oude Hittitische rotsheiligdom Yazılıkaya**

De kosmos uitgehakt in steen

Over de precieze functie van het Hittitische rotsheiligdom Yazılıkaya, zo'n 150-200 kilometer ten oosten van de Turkse hoofdstad Ankara, bestaat nog steeds onzekerheid. In 2019 opperden onderzoekers dat het complex gebruikt kon worden als een maanzonnelijder. Nu stellen ze dat het complex ook een symbolische betekenis had: het was een weergave van de kosmos.

Vergelijk het met een klok op een kerktoeren. Ook die geeft de tijd aan, maar de tijd aangeven is uiteindelijk niet de belangrijkste functie van het gebouw', zegt de Zwitserse onafhankelijke

▲ De fundamenteën van Tempel 3 (voorgond links), Tempel 2 (rechts) en het koningspaleis in Büyükkale (achtergrond) vangen de eerste stralen van de opkomende zon op de dag van de winterzonnenevende 2018 in de bovenstad Hattuša. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1015).

geoarcheoloog Eberhard Zangger over de betekenis en functie van het Hittitische heiligdom Yazılıkaya. In 2019 stelde hij met Rita Gautschi, archeologe en archeoastronome aan de Universiteit van Bazel, dat het heiligdom bij de vroege Hittitische hoofdstad Hattusa een maan- en zonnelijder

was geweest (zie *Archeologie Magazine* nr 5 van 2019, pag. 42-46). Onlangs publiceerde hij, weer met Gautschy maar ook met twee andere auteurs, een nieuw artikel in *Journal of Skyscape Archaeology*, waarin hij ingaat op de religieuze betekenis van het complex: het was een weergave van de kosmos, met hemel, aarde en onderwereld.

Funcities

Bij Boğazkale, 150-200 kilometer ten oosten van de Turkse hoofdstad Ankara, liggen de resten van de hoofdstad van het Hittitische koninkrijk, dat tussen 1700 en 1200 voor Christus een grootmacht in Anatolië was. Anderhalve kilometer buiten de stad ligt Yazılıkaya. Het heiligdom bestaat uit een rots met twee natuurlijke 'kamers' die tezamen een terrein van ongeveer 50 x 80 meter beslaan. In de twee ruimten zijn meer dan negentig reliëfs van goden, dieren, mythische wezens en mensen uitgehakt. Opdrachtgever was vermoedelijk koning Tudhila IV, een van de laatste Hittitische vorsten.

Sinds 1834 is de plek bekend bij Europese onderzoekers, maar de meningen over de precieze functie waren verdeeld. De een dacht dat de plek het graf van Tudhaliya IV bevatte, een ander dat er kroningen of

bepaalde rituele feesten plaatsvonden en weer een ander hield het erop dat op de plek het Nieuwjaarsfeest werd gevierd. Zanger en Gautschy opperden twee jaar geleden dat drie beeldengroepen tezamen een kalenderfunctie hadden: twaalf identieke mannengoden op de westmuur van wat Kamer A wordt genoemd stelden de twaalf maanden voor. Reliëfs van dertig godheden markeerden de 29 of 30 dagen van een maanmaand. Op de oostelijke muur van Kamer A zijn nu nog zeventien vrouwelijke godheden te zien, maar volgens Gautschy en Zanger waren het er vroeger negentien en markeerden ze een speciale zonnecyclus: de Hittieten hadden een vrouwelijke zonnegod en negentien zonnejaren is precies de tijd die nodig is om een zon- en maankalender gelijk te laten lopen. Al met al sloten

▲ Yazılıkaya, Kamer A, uitzicht naar het noorden naar het hoofdpaneel met de allerhoogste goden. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1204)

◀ E.C. Krupp en Eberhard Zanger bij het Griffith Observatory in Los Angeles. (FOTO: LUWIAN STUDIES #6227).

▼ Kaart van Turkije, met de plaatsaanduiding van de site Yazılıkaya bij Boğazkale (coördinaten 40° 1' 30" N, 34° 37' 58" E).

▲ De belangrijkste scène in Yazılıkaya's Kamer A is waar de processies van goden van links en van rechts samenkomen op de lokale meridiaan. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1216).

▲ Hoofdpaneel in kamer A (Reliëfs 42-46) met de belangrijkste goden Tešsub en Hebat. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1217).

► Yazılıkaya, Kamer B. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1230).

Zanger en Gautschy met hun interpretatie mooi aan bij eerdere interpretaties. In 2019 beloofden ze ook al in een volgend artikel dieper in te gaan op de religieuze betekenis van een vierde beeldengroep in Kamer A en het geheel. Voor dat artikel hebben ze nog twee andere onderzoekers als coauteurs erbij gezocht: de Amerikaanse astronoom Edwin Krupp, vroeger directeur van het Griffith Observatorium in Los Angeles, en de Turkse oudhistoricus en hittitoloog Serkan Demirel verbonden aan de Karadeniz Technische Universiteit in Trabzon. Krupp, die al twintig jaar onderzoek doet naar de symbolische betekenis van Yazılıkaya, had in 2019 op een website nog aangegeven er niet helemaal van overtuigd te zijn dat het heiligdom ook als maanzonekalender is gebruikt. Zanger tilt daar niet teveel aan, vertelt hij desgevraagd in een e-mail. 'Hoe ging dat? Journalisten vroegen snel om commentaar zonder dat Krupp het artikel goed had gelezen. Later

bleek dat we, als het om de symbolische betekenis van Yazılıkaya gaat, veel meer op een lijn zitten en ik ben blij dat hij op mijn uitnodiging actief heeft meegedaan aan het vervolgonderzoek'. Demirel, gespecialiseerd in Hittitische kalenders, is de man geweest die zorgde voor passende verwijzingen naar Hittitische teksten.

Kosmische ordening

Gevieren komen ze dus tot de conclusie dat het heiligdom in zijn geheel de kosmos weergeeft. Zoals bij zoveel religies was er volgens de Hittitische mythologie in het begin chaos geweest, waar de kosmische ordening een einde aan had gemaakt door aarde, hemel en onderwereld van elkaar te scheiden.

Aarde en hemel worden in Kamer A weergegeven. Aan het einde van de Kamer, precies in het noorden en uitkijkend over de rest van de Kamer, is een beeldengroep die geen kalenderfunctie heeft gehad. Afgebeeld zijn Tešsub, de stormgod en ook belangrijkste godheid van de Hittieten, en zijn vrouw Hebat, ook wel bekend als de zonnegodin Aruna. Hun namen zijn genoteerd in Luwisch hiërogliefenschrift. (De Hittieten gebruikten naast dit inheemse beeldschrift ook het spijkerschrift.) De groep

symboliseert volgens de auteurs een apart deel van de hemel, de hoogste eenheid van de kosmos, want aan de noordelijke hemelpool is de kosmische as verankerd. Hier is de axis mundi, de as waar alles omheen draait. Kamer B is vroeger al in verband gebracht met de onderwereld. Niet vreemd, want op een van de muren is Nergal, de god van de onderwereld, afgebeeld. Verder zijn mogelijk twaalf andere onderwereldgoden afgebeeld. Vanwege de beeltenis van koning Tudhiliya IV wordt vermoed dat de betekenis van het complex gerelateerd is aan zijn begrafenis cultus. De iconografie geeft echter een dood van steeds weer voorbijgaande aard weer, de hemelse cycli, zoals de zon die opkomt en ondergaat, sterren die komen en gaan, spreken wat dat betreft boekdelen. Kamer A en B zijn duidelijk van elkaar gescheiden, zoals ook de onderwereld is afgescheiden van de aarde en de hemel. De grens tussen de twee kamers wordt bij de ingang van Kamer B gemarkeerd en bewaakt door twee *chimairen*, twee gevleugelde

monsters met een leeuwenkop en een menselijk lichaam getooid in een rok met een brede riem. Zangger en zijn medeonderzoekers vinden enkele verwijzingen in Hittitische teksten, die op kleitabletten bewaard zijn gebleven, maar ze baseren zich vooral op vergelijkingen met Egypte en Mesopotamië. Ze beseffen dat ze moeten oppassen om niet alles te verklaren vanuit mythes uit Babylon. Hugo Winckler (1863-1913), de ontdekker en eerste opgraver van Hattusa, was een vertegenwoordiger van de zogenoemde pan-Babylonisten, een school die intussen niet meer serieus wordt genomen. Tegelijkertijd vinden de onderzoekers het uitgangspunt dat de Hittieten zaken als astronomie uit Babylon hebben overgenomen niet verkeerd. Anders gooit men het kind met het badwater weg.

Reacties

Al met al is 'Celestial Aspects of Hittite Religion, Part 2: Cosmic Symbolism at Yazılıkaya'

▲ Yazılıkaya, Kamer A, westelijke muur met daarop de reliëfs van de Zonnegod van de Hemel en de Maangod. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1209)

▲ Schematische tekening van de reliëfs van goden op de westelijke muur en het hoofdpaneel in Yazılıkaya's Kamer A. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1404).

◀ Yazılıkaya, Kamer B, Tudhaliya IV (klein) omarmd door zijn beschermende godheid Sarruma. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1262).

◀ Yazılıkaya, Kamer B, cartouche van Tudhaliya IV. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1236).

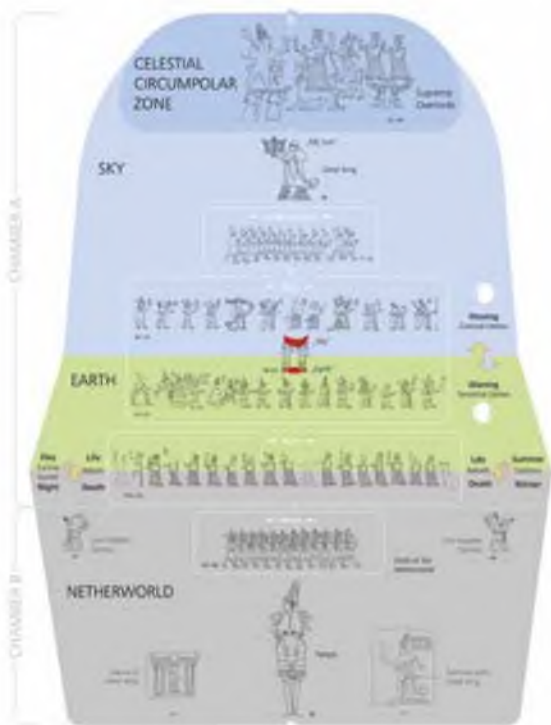

▲ De vier elementen van de Hettitische kosmos zoals symbolisch afgebeeld in het rotsreservaat van Yazilikaya: onderwereld, aarde, hemel en hemelse circumpolaire zone. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1418).

MEER INFO:

Zangger, Eberhard, E.C. Krupp, Serkan Demirel and Rita Gautschy (2021). 'Celestial Aspects of Hittite Religion, Part 2. Cosmic Symbolism at Yazilikaya'. *Journal of Skyscape Archaeology* 7 (1).

▼ Hypothetische voorstelling van het kosmologische model zoals dat in Yazilikaya is afgebeeld, inclusief alle reliëfs van goden en met de nadruk op de groepen die ze vormen en hoe deze met elkaar verbonden zijn om terugkerende hemelse cycli te symboliseren. (FOTO: LUWIAN STUDIES #1419).

een keurig wetenschappelijk artikel: de auteurs laten zien dat hun theorie niet uit de lucht komt vallen, ze vertellen op welke eerdere ideeën hun theorie is gebaseerd, ze geven eer aan wie eer toekomt, en ze laten zien hoe ze tot hun conclusies komen.

Zangger en zijn mede-auteurs wijken op één punt wel af in de presentatie van hun inzichten, want ze zoeken nadrukkelijk ook het grote publiek, onder meer door gelikte filmpjes te maken waarin over de oplossing van een oud mysterie wordt gesproken. Je kunt zeggen: het is te merken dat Zangger zijn geld verdient met een communicatiebureau.

Toch is het opvallend dat de inzichten van het viertal direct felle reacties op sociale media hebben opgeroepen. Op Twitter werden de giftige pijlen expliciet gericht op Zangger. Waarschijnlijk speelt zijn reputatie daarbij een rol: hij staat bekend om zijn soms 'wilde' ideeën. Hij heeft onder andere een boek gepubliceerd waarin hij zegt dat Troje het Atlantis van Plato was. (Het boek is vooral een pleidooi om het gebied rond Troje onder andere met geofysische apparatuur te onderzoeken, maar de Turkse overheid wil daar niets van weten.) Ook denkt hij dat de Luwiërs in West-Anatolië belangrijker zijn geweest dan tot nu toe is aangenomen. Eerder zei hij hierover al: 'Veel archeologen zijn bang om afwijkende ideeën te steunen, omdat ze denken dat het hun carrières zou kunnen schaden. Daar heb ik geen last van, want ik ben een onafhankelijk onderzoeker; ik verdien mijn geld met mijn communicatiebureau.'

Voor de Finse onderzoekster Sanna Aro-Valjus was het nieuwe onderzoek reden om in een tweet

op 21 juni 2021 te verkondigen dat Zangger niet serieus genomen kan worden: 'Collega-hittitologen nemen niet eens de moeite zijn boeken en artikelen te recenseren'. Opvallend: in een andere tweet op dezelfde dag zegt ze dat ze in een nog te verschijnen handboek commentaar geeft op wat Zangger en Gautschy beweren over Kamer A, koning Tuthaliya IV en de zonnewende.

Ook is er minstens één hittitoloog die het artikel van Zangger, Gautschy, Krupp en Demirel wel interessant vindt. Willemijn Waal van de Universiteit Leiden en directeur van het NINO (Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten) noemt, gevraagd om commentaar én na lezing van het artikel, hun theorie over de kosmos 'een spannend idee'. 'Probleem is wel dat er geen Hittitische teksten zijn die deze theorie zonder meer bevestigen. Dit betekent echter niet dat het daarom onmogelijk is. We hebben weliswaar veel teksten, maar lang niet alles werd opgeschreven en ook zijn lang niet alle teksten aan ons overgeleverd. De Hittieten maakten naast klei bijvoorbeeld ook gebruik van hout als schriftmateriaal. Maar deze houten documenten hebben de tand des tijds niet doorstaan. De auteurs van dit artikel vullen het gebrek aan teksten uit Anatolië iets te snel en gemakkelijk aan met documentatie uit Mesopotamië en Egypte. Er waren zeker contacten met deze gebieden, maar de Hittieten hadden natuurlijk ook hun eigen cultuur en tradities. Gebaseerd op de bronnen die we nu hebben, moet de nu voorgestelde interpretatie een hypothese blijven. Maar het artikel is zeker een welkome bijdrage aan de discussie. Deze invalshoek kan een nieuwe impuls geven aan het onderzoek naar dit fascinerende rotscomplex'. ◀